

Kriza János és gyűjtőkörének hagyatéka

Ahhoz, hogy a *Vadrózsák* gyűjtőhálózatáról (illetve a gyűjtésben részt vállaló személyekről) a jelenleginél többet tudjunk mondani, hogy a későbbiekben a gyűjtőről minél árnyaltabb esetelemzések születhessenek, fontos (volna) ismerni hagyatékaik sorsát, jelenlegi lelőhelyét is.

A *Vadrózsák* gyűjtőhálózatának feltárását nehezíti, hogy még a legjelentősebb, legkanonikusabb személy, a gyűjtőhálózat irányítója, Kriza János sem rendelkezik klasszikus értelemben vett hagyatékkal. Ismert tény, hogy Kriza János 1875-ben váratlanul bekövetkezett halála után a még rendezetlen, átdolgozatlan állapotban lévő gyűjtések a „nemes lelkű özvegy”-nek köszönhetően kerültek fel az Akadémiára (vö: Arany L. – Gyulai P. 1882. V.).⁴² A levelezésből látható az is, hogy Toldy Ferenc már egy nappal Kriza halála után a *Vadrózsák* folytatásának fontosságát hangsúlyozta: „A Vadrózsák materiáljára pedig, legyenek, kérem, különös ügyelettel. Hiszem hogy akadna Kegyetek közt – nálunk bizonyosan – ki a II. kötetet összeállítaná! A kiadást az Akadémia szívesen eszközölné. Istenem! tegyenek valamit, hogy az ő szellemi kincseit megmentsük a hazának, s az ő neve fenmaradását is biztosítsuk!” (94. levél) Ennek egy részét publikálták a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* harmadik kötetében, majd Arany László Akadémiáról való kiköltözését (1885) követően a kéziratok a pincébe kerültek, ahol 1949-ig lappangtak (és penészedtek) (vö: Gergely P. 1975). Ebből, az 1949-ben megtalált korpusz megmenthető részéből válogatott Gergely Pál és Kovács Ágnes 1956-os kötetében. A megmentett anyag a MTAK Kézirattárában található. A hagyatéka másik (levelezés szempontjából legjelentősebb) fele Kolozsváron, a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában van. Ide Jakab Elek jóvoltából került, aki Kriza János halálát követően szorgalmazta, hogy minél több Kriza-levelet és Kriza János életéről megemlékező írást gyűjtsenek össze, hogy azt utána a székelykeresztúri unitárius kollégium kézirattárában helyezték el.⁴³

⁴² A levelek annyiban árnyalják a *Székelyföldi gyűjtés* előszavából ismert tény, hogy a Kriza-hagyatékot nem az özvegy, hanem eredetileg Kriza Gyula, Kriza János idősebb fia állította volna össze, tisztáztatta volna le és küldte volna el Pestre, azonban akadályoztatva lévén ebben, a feladatnak az elküldést illető részét Kriza János veje, Kovács János unitárius kollégiumi tanár végezte el (vö: 95–96. levél).

⁴³ Erről a tervről tudósít többek között a 104., 106. és 107. levél. Azonban látható, hogy ez is egy szelektált korpuszt eredményezett, ugyanis majdnem bizonyos, hogy Jakab Elek felszólítása az egyházi személyekhez szólt csupán, célja is elsősorban az unitárius püspök Kriza alakjának levelek formájában való megragadása lehetett. A felszólítás címzettjei nem ismertek, csupán a beérkezett eredményt látva lehetünk abban szinte bizonyosak, hogy a népköltészeti gyűjtést szervező Kriza alakja háttérbe szorult ekkor. Erre mutat az is, hogy például Kiss Mihály, Kriza János talán legközelebbi barátja is csupán olyan leveleket küldött be, amelyekben a püspök Kriza ír az esperes Kiss Mihálynak, és egyetlen olyat sem, amely a barátságukat dokumentálná.

Nem ismeretes, miért,⁴⁴ de a levelek Kolozsváron, az Unitárius Kollégium könyvtárában maradtak,⁴⁵ és ott találhatóak jelenleg is. Ebből a hagyatékból közölt levélrészleteket Bözödi György 1937-ben, és ugyanezt a hagyatékot ismerte, és ennek népköltészeti vonatkozású részét másolta le Faragó József 1943–1944-ben (Faragó J. 1971: 167), amelynek segítségével utóbb monografikus igényű, máig legjelentősebb *Vadrózsákkal* foglalkozó tanulmányát is elkészítette (1971). A Jakab Elek által összegyűjtött korpusz azonban csupán töredéke lehet Kriza János teljes hagyatékának. Szinte teljesen hiányoznak a hozzá írt levelek,⁴⁶ azok, amelyeknek halála után a családnál kellett maradniuk.⁴⁷

A gyűjtőhálózat tagjai közül csupán két személy rendelkezik jelentős levélhagyatékkal. Egyikük gróf Mikó Imre, a *Vadrózsák* mecénása, aki maga is számos gyűjtővel állt kapcsolatban, és aki feltehetően maga is gyűjtetett meséket. Levelezése,⁴⁸ amelynek közreadását 1909-ben mint közeli eseményt említette az *Erdélyi Múzeum*, soha nem jelent meg, a levelek az Erdélyi Múzeum-Egyesület (a továbbiakban: EME) Levéltárából a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárba kerültek. A másikuk Szabó Károly, az EME könyvtárosa, akinek a levelezése a Kolozs megyei Állami Levéltárban található. Azonban mindkettejük hagyatéka feltehetően egy már korábbi előszelektió eredményét tükrözi. Mikó Imre, aki bizonyíthatóan levélben népköltészeti szövegeket kapott gyűjtőtől, biztatta, honorálta, tehát bizonyíthatóan levélben kommunikált velük, egyetlen ilyen jellegű levelet sem őrzött meg hatalmas gyűjteményében. Jakab Eleknek, akivel Kriza János kezdetben együtt tervezte a gyűjtemény kiadását, és aki a későbbiekben is segítette annak létrejöttét, szintén csupán kevés levele ismert.⁴⁹

A jelenleg név szerint ismert 34 gyűjtő közül egyedül Marosi Gergely székelykeresztúri igazgató-tanár és Tiboldi István kedei unitárius tanító nevéhez lehet – a többi gyűjtőhöz képest – viszonylag nagyobb anyagot kapcsolni. Marosi peregrinációja alatt írt naplója és feljegyzései a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, testvéréhez, Marosi Jánoshoz ugyan-

⁴⁴ Az egyetlen lehetséges feltételezés ezzel kapcsolatban, hogy miután Jakab Elek a leveleket átadta Kovács Jánosnak azzal a kéréssel, hogy azok jegyzékét küldje vissza, amivel ő Székelykeresztúron igazolná magát, Kovács János ezt a kérést elmulasztotta teljesíteni. Feltehetően így nem volt lehetősége a székelykeresztúri kollégiumnak a levelek visszakérésére, bár természetesen lehetséges, hogy nem is kívántak volna többélni ezzel a jogukkal. A jegyzék jelenleg is a Kriza-levelek mellett található (vö: 121. levél).

⁴⁵ Szerencsésnek mondható, hogy így történt, mivel a székelykeresztúri könyvtár anyagát 1944-ben feldúlták, majd a könyvtár egy részét a levéltárral együtt 1954-ben a Teleki–Bolyai Könyvtárba vitték, ahonnan a kéziratok egy része 1975-ben átkerült a Maros megyei Állami Levéltárba, majd 2010-ben a Hargita megyei anyagok a Hargita megyei Állami Levéltárba vándoroltak (vö: Fekete J. szerk. 1993: 49–50).

⁴⁶ Csúpan az a néhány levél ismert, amely a gyűjtésekkel együtt az Akadémia pincéjéből előkerült.

⁴⁷ Ezeknek egyelőre nincs nyoma. Ezúton is köszönöm Kriza Ildikónak a családi hagyaték utáni tudakozódásomban nyújtott segítségét.

⁴⁸ 1909-ben több mint 1000 levélről és 313 levelezőpartnerről adnak hírt, illetve az *Erdélyi Múzeum* hasábjain is kéri az olvasókat, hogy a készülő gyűjteményes kötethez a könyvtár számára kölcsönözzenek Mikó-leveleket – amennyiben rendelkeznek velük – lemásolásra [(n. n.) 1909].

⁴⁹ Ez azért különös, mert Kriza leveleinek összegyűjtésekor Jakab Elek sem az általa Krizához írt, sem a tőle kapott leveleket nem tette az anyagba, és későbből sem tudható, hogy bárhol elhelyezte volna azokat. Leveleinek egy kisebb része (az 1874 után írtak) a MUEKvGyLt-ban van. Néhány levele található a MTAK Kézirattárában, a Kolozs megyei Állami Levéltárban és a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban.

ekkor írt levelei a kolozsvári unitárius levéltárban,⁵⁰ szintén külföldről Budenz Józsefnek, Hunfalvy Pálnak, illetve Szilády Áronnak írt levelei az MTAK Kézirattárában található. Tiboldi István hagyatéka saját munkáiból, népköltési gyűjtéseiből és a levelezéséből áll. Saját költői munkáinak példányai a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban, a MTAK Kézirattárában, az Országos Széchényi Könyvtárban és a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található. Gyűjtéseinek nagyobb része a MTAK Kézirattárában, kisebb része a kolozsvári unitárius levéltárban van. Tiboldi levelezéséből – aki bizonyíthatóan nagyon szívesen, gondosan és sokat írt – csupán hat levél ismeretes, amelyek a kolozsvári unitárius levéltárban,⁵¹ a MTAK Kézirattárában,⁵² a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban,⁵³ a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban⁵⁴ és talán a Maros megyei Állami Levéltárban⁵⁵ található.

A gyűjtők hagyatéka utáni nyomozás során sok esetben csupán odáig juthatunk, hogy a látóterünkbe kerül néhány olyan személy, akinél egy adott időpontban még megvolt a keresett anyag. Így például Szentmártoni Kálmán hagyatékának⁵⁶ előkerülése magában rejtene annak az esélyét, hogy akár egyszerre három Kriza-gyűjtő kéziratait találhatnánk meg. Ugyanis Szentmártoni Kálmán nagyapja a gyűjtő Szentmártoni Sámuel nyárádszentmártoni lelkész, Kriza János torockói iskolatársa volt. Apósa a székelykeresztúri tanár Sándor János, aki szintén Kriza gyűjtőtársa volt, akinek felesége pedig az a Kiss Néria volt, akinek meséit később Szentmártoni Kálmán megjelentette.⁵⁷ Kiss Néria pedig – mint ismeretes – a meséket otthon hallgatta az 1860-as években, amikor Kóta Gyurka árkosi harangozó mesélt az édesapjának, Kiss Mihály árkosi lelkésznek,

⁵⁰ Hogy mennyire a véletlenül múlik, hogy a különböző személyek hagyatéka bekerül-e a levéltárba, illetve, hogy onnan előkerül-e, azt jól szemlélteti Marosi Gergely testvéréhez írott leveleinek esete. Magam azért tekintettem át Benczédi Gergely (nagyjából rendezett) hagyatékát, mivel egy 1891-es adat szerint (vö: Sándor J. 1891: 82. 1. láb.) akkor ő őrizte Kiss Mihály, árkosi lelkésznek (Kriza gyűjtőtársának) családjára és életére vonatkozó jegyzeteit. A hagyatékban Kiss Mihályhoz kapcsolható dokumentumot nem találtam, azonban előkerültek Marosi Gergely levelei. Ezeket – ahogy a levelek mellett talált kísérőlevél bizonyítja – Benczédi Sándor juttatta el rokonának, Benczédi Gergelynek, aki – amint Benczédi Sándor fogalmazott – „nagyon érdeklődik az ilyen iratok iránt is” (vö: Benczédi Sándor levele Benczédi Gergelynek. Dicsőszentmárton, 1878. december 31. MUEKvGyLt. Benczédi Gergely hagyatéka). Marosi János apósa volt Benczédi Sándornak, így jutottak hozzá annak halála után a levelek. Arról nincs adat, hogy csupán ez a 7 levele lett volna Marosi Jánosnak, vagy Benczédi Sándor csak az általa érdekesebbnek ítélteteket küldte volna el, de valószínűsíthetőbb az utóbbi. [„Én elolvastam (ti. Marosi Gergely leveleit – Sz. A.) és úgy ítélem, hogy megérdemli az elolvasást.” – írta Benczédi Sándor Benczédi Gergelynek a fent hivatkozott levelében.]

⁵¹ 14. levél, illetve Tiboldi István levele Nagyajtai Kovács Istvánhoz. Kiskede, 1862. április 2.

⁵² 25. levél (Ezt a levelet is az Akadémia pincéjében találták meg a gyűjtemények között.)

⁵³ 11. levél

⁵⁴ II. dokumentum. Ez a levél, amely eredetileg a kolozsvári Unitárius Kollégium Levéltárában volt, Simén Domokos unitárius írókhoz és jelesekhez intézett felhívása nyomán érkezett be, amelyben Simén arra szólította fel a címzetteket, hogy írják meg életrajzukat.

⁵⁵ Vö: a 12. levél jegyzeteit.

⁵⁶ Eddig a két legvalószínűbb helyen, a kolozsvári MUEKvGyLt-ban és a MTAKK-ban kerestem – sikertelenül. A MTAKK-ban mindössze 14 levele található, amelyből csupán egyetlenben érinti Szentmártoni Sámuel, pontosabban *Thorockzó* című műve kiadásának meghíusulását.

⁵⁷ *Székely népmesék* (Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R. T., Kolozsvár, 1944)

Kriza egyik legközelebb barátjának és gyűjtőjének és Lőrinczi Elek árkosai iskolamesternek, szintén Kriza János gyűjtőjének.⁵⁸ Hasonlóképpen, Nagy Lajos hagyatékának előkerülésekor biztosan mellette kellene lennie Gálffy Sándor gyűjteményének is, amelyet halála után leánya, Gálffy Nella, Nagy Lajos kolozsvári unitárius tanár felesége magával vitt Kolozsvárra. Ezt Kriza János többször próbálta Nagy Lajostól (ettől az „igen kalmár lelkű ember”-től) visszaszerezni, sikertelenül (vö: 88. levél).

A forrásfeltárás során folyamatosan változott (csökkent és főképp növekedett) a gyűjtők száma. A következőkben a szakirodalom által gyűjtőként számontartott Koronka József gyűjtőségének cáfolatát mutatom be, azt illusztrálendő, hogy a források újbóli kézbevitelével milyen adatokhoz lehet jutni. Koronka Józsefet, Kriza János székelykeresztúri tanárát gyűjtőként először Csanádi Imre és Vargyas Lajos azonosította 1954-es kötetében. *A kegyetlen anya* (Budai Ilona) ballada kapcsán a következő megállapítást teszik: „Budai Ilona balladáját a gyűjtő – Koronka József – 1862-ből származó kézírata nyomán, az ő helyesírásával közöljük (EA 3652). Egy évvel később Kriza a Vadrózsákban teljes szöveg-hűséggel, de a »székely ízt« (mint maga írja közlői módszeréről) »vastagocskán« alkalmazva adja közre.” (Csanádi I. – Vargyas L. 1954: 443.) Ezt átvette Faragó József (Faragó J. 1971: 103), majd többek között Kovács Lajos is, aki az 1975-ben, Kriza János halálának centenáriuma-ra megjelent *Keresztény Magvetőben* Koronkát már a legkiemelkedőbb gyűjtők között említi (Kovács L. 1975: 103). Kovács Lajos nem, de Faragó József bizonyosan látta az eredeti kéziratot is,⁵⁹ amely a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában található (és mint Koronka József: *Húsvéti öntöző mondóka. Ballada.* szerepel a katalógusban).⁶⁰ Valójában a kézirat egy levél utolsó oldalának a fele és az eredetileg borítéknak összehajtogatott papír két oldala. Mindez jelenleg 6 oldalasnak van összehajtva – vagyis a hajtás most nem az elsődleges, hanem a másodlagos felhasználását mutatja. A levelet Koronka József írta Gálffy Sándornak Székelykeresztúrról Székelyszentmihályra 1862. április 10-én. Az eredeti feltételezés az volt (lehetett),⁶¹ hogy Koronka József, a levél írója sebtében feljegyezte a különböző folklóralkotásokat a papír hátoldalára, illetve a boríték szabadon maradt részére, majd azt elküldte Gálffynak, aki a nevét a borítékon áthúzta és a gyűjtést így továbbította Krizának. Ezt a következőkkel lehet megcáfolni: 1. Koronka levelének megmaradt részletében nem említi, hogy gyűjtést is küldene. 2. A gyűjtés lejegyzésének hevenyészett külalakja szöges ellentétben áll a levél gondosan formált írásképevel. 3. Egészen valószínűtlenné teszi, hogy ugyanaz a kéz és azonos időben írta volna

⁵⁸ Mindehhez vö: Borbáth K. 1974; Faragó J. 1967, 1968; Gunda B. 1968; Sándor J. 1891; Szentmártoni K. 1911.

⁵⁹ Nemcsak látta, de arról fényképmásolatot is készítettek a részére. [Vö: *Engedély*. Budapest, 1969. április 17., amin szerepel Faragó József aláírása és az, hogy átvette a másolatot; *Adattári térítvény*, amin szerepel, hogy „a felvétel 1970 III. 4.-én elkészült.” Mindkét irat a gyűjtéssel azonos leltári számon (EA 3652) szerepel.]

⁶⁰ Fedőlapjáról kiderül továbbá az is, hogy ez az anyag is Sebestyén Gyula hagyatékával került a Múzeumba 1952-ben.

⁶¹ Mivel sem Csanádi Imre vagy Vargyas Lajos, sem Faragó József, sem a Néprajzi Múzeum leltározó munkatársa nem írta le a gondolatmenetét, amely során arra jutott, hogy Koronka maga jegyezte volna fel a gyűjtést, én is csupán elképzelem, hogy mi alapján feltételezhatték Koronka szerzőségét.

a levelet és a gyűjtött szövegeket az, hogy a borítékon nem csak belül, de kívül is vannak szövegek. Az a Koronka, aki ennyire figyelt levelének külalakjára, nehezen elképzelhető, hogy kiadott volna a kezéből egy olyan levelet, amelynek borítékján kívül keresztbefutnak a verssorok, amivel egyúttal azt is kockáztatja, hogy azok a szállítás során⁶² megsérülnek.

4. És a legdöntőbb érv, hogy Koronka József gyors kézírását nem ismerjük, de Gálffy Sándorét igen, és összehasonlítva a tárgyalt gyűjtéslejegyzést azzal, megállapítható az azonosság. Tehát Gálffy a Koronkától kapott levél utolsó lapját félbetépve, annak hátoldalára és a boríték mindkét oldalára sebtében feljegyezte a mondókákat és a Budai Iona balladát, nevét – mint felesleges információt – kisatírozta, és így továbbította a szövegeket Krizának.⁶³ Mivel pedig Koronka József gyűjtősége mellett ezen a kézíraton kívül más bizonyíték nem volt, a továbbiakban nem tekinthetjük őt Kriza János gyűjtőjének.

Bár látszólag a legtöbb szóba jöhető levéltár és abban a lehetséges fondok átnézése megtörtént, azonban ahogy új gyűjtők is felbukkanhatnak, úgy szinte valamennyi levéltárban előfordulhat, hogy olyan helyen rejtőznek Krizához vagy a gyűjtőhálózat más tagjához kapcsolható anyagok, amire korábban nem gondoltunk.⁶⁴ Így a mostani kötet közreadásával a gyűjtőhálózat feltárása nem tekinthető lezártnak, inkább csak egy forrásfeltáró munka egy állomásának, ahonnan nézve még elképzelni is nehéz, hogy mekkora lenne a teljes, Kriza János gyűjtőköréhez kapcsolható korpusz nagysága. Kriza János megtalált levelei alapján is csupán találgatni lehet, hogy mekkora lehet(ett) az ő teljes hagyatéka, hány levelet válthatott a gyűjtőivel, mennyi levelet írhatott naponta, hány levél érkezett hozzá egy héten, és mikor tudta ezeket megválaszolni.

Jelenleg Kriza János levelezésének legnagyobb része a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában található,⁶⁵ összesen 366 levél, amelyből mindössze 34-ben érint népköltészeti kérdéseket. A második legnagyobb levélkorpuszt a marosvásárhelyi Bolyai téri Unitárius Egyházközség Levéltárában őrzik, ez 134 levelet jelent, amelyek azonban kivétel nélkül egyházi vonatkozásúak. A MTAK Kézírtárában található 38 levél közül 20 érinti a népköltészeti gyűjtés valamely kérdését. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézírtárában 31-ből 17 a népköltészeti vonatkozású levél. Emellett néhány Kriza-levelet őriznek a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, a Nagyenyedi Dokumentációs Központban, a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában, a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban, a Magyar Országos Levéltárbanban, a Kolozsvár-Belvárosi Unitárius

⁶² Bár a levelet Koronka József nem postán, hanem egy légációba induló diákkal küldte el, mégis valószínűtlen, hogy ha kívülre, a borítékra fontos szöveget írt volna, azt ne fedte volna el még egy papírral.

⁶³ Ez a ballada később szövegbeli változtatás nélkül (Kriza diakritikus jeleivel kiegészítve) jelent meg a *Vadrózsákban* (Kriza J. 1863: 317).

⁶⁴ Ez azért is lehetséges, mivel a legtöbb levéltárban nincs olyan szinten feldolgozva az anyag, hogy egy-egy személyre lehessen keresni a teljes anyagban, vagy akár csak egyetlen fondon belül is.

⁶⁵ Ezek nagyrészt félig rendezett állapotban, a címzetek szerint nagyjából elkülönítve voltak találhatóak. Csúpan a Péterfi Sándor által pedáns rendbe állított, témamegjelöléssel ellátott levelek szerepeltek időrendben. Ezúton is köszönöm Molnár B. Lehel levéltárosnak, hogy valamennyi alkalommal a rendezetlen vagy nagyjából rendezett anyagok között is kutathattam.

Egyházközség Levéltárában és a Nagyajtai Egyházközség Levéltárában. A publikált, de jelenleg lappangó levelek száma 6. Összesen tehát 559, Kriza János által írt levél teljes szövegét ismerjük, amelyből 59-nek van népköltészeti vonatkozása is. A Kriza Jánoshoz írt levelek esetében sokkal rosszabb a helyzet: mindössze 59 levélről van tudomásunk, amelyek közül 19 áll összefüggésben a *Vadrózsákkal*.⁶⁶

Kriza János levelezése számokban						egyéb, népköltészeti vonatkozású levél
Ielőhely	város	Kriza János által írt levelek		Kriza Jánoshoz írt levelek		
		összesen	népkölt. vonatk.	összesen	népkölt. vonatk.	
Kolozs megyei Állami Levéltár	Kolozsvár	1(m) ⁶⁷	–	–	–	3 + 1(m)
Kolozsvári Akadémiai Könyvtár	Kolozsvár	–	–	18	–	2
Kolozsvár–Belvárosi Unitárius Egyházközség Levéltára	Kolozsvár	9	–	–	–	–
Kolozsvári Egyetemi Könyvtár	Kolozsvár	1	–	–	–	1
Magyar Országos Levéltár	Budapest	6	1	–	–	2
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára	Budapest	22	6	16	14	–
Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára	Kolozsvár	344	32	22	2	1
Maros megyei Állami Levéltár	Maros- vásárhely	–	–	–	–	1(?)

⁶⁶ Bár a kettő nehezen összevethető, de mégis a számok erejéig talán érdemes egy pillanatra elgondolkoznunk: a Krizával szinte kortárs Grimm testvérek levelezésének feltárásakor körülbelül 30000 levelet találtak a kutatók, amelyet ketten közel 2000 levelezőpartnerrel váltottak 50-60 év alatt. Ezt a levelezést jelenleg is egy közel 40 főből álló kutatócsoport dolgozza fel és adja közre kritikai kiadásban (vö: Rölleke, H. 2001–).

⁶⁷ Minden más esetben a levelek autográf kéziratokat jelentenek. Ahol zárójeles (m) betű szerepel a táblázatban, ott az illető levéltár csupán eredeti levél után készített másolatot őriz.

Kriza János levelezése számokban						egyéb, népköltészeti vonatkozású levél
lelőhely	város	Kriza János által írt levelek		Kriza Jánoshoz írt levelek		
		összesen	népkölt. vonatk.	összesen	népkölt. vonatk.	
Marosvásárhelyi Bolyai téri Unitárius Egyházközség Levéltára	Maros- vásárhely	134	–	–	–	–
Nagyajtai Unitárius Egyházközség Levéltára	Nagyajta	4	–	–	–	–
Nagyenyei Dokumentációs Központ	Nagy- enyed	1	–	–	–	–
Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum	Budapest	–	–	3	3	–
Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára	Budapest	31	17	–	–	–
publikált, lappangó levelek		6	3	–	–	–
Összesen		558+1	59	59	19	10+1

Kriza János levelezését a feladók/címzettek felől vizsgálva azt találjuk, hogy az 559, Kriza János által írt levélnek 33 különböző személy volt a címzettje, míg az 59 Kriza Jánoshoz írt levélnek 21 feladója volt. Ezekből a számadatokból is egyértelmű, hogy mennyire kis töredéke maradt fenn Kriza János levelezésének. Teljes levelezés (levél és válaszlevél) egyetlen személy esetében sem ismert. Egyirányú fennmaradt levelek közül 4 személy levélszövegét lehet teljesnek tekinteni: Kriza János Farkas Györgyhez (164 levél), Péterfi Sándorhoz (117 levél), Nagyajtai Kovács Istvánhoz (89 levél) és Sebes Pálhoz (39 levél) írt levelei mutatják hozzávetőlegesen, hogy mekkora lehetett a levélkorpusz. Mindehhez hozzátartozik az a fontos tény is, hogy egyikük sem volt Kriza legbensőbb barátja. Farkas György marosvásárhelyi egyházköri espereshez Kriza kizárólag egyházi ügyekben írt. Az ekkor Besztercén élő Nagyajtai Kovács Istvánnak Kriza a hozzá írt leveleiben elsősorban a kolozsvári eseményekről számolt be, illetve akkor élénkült meg közöttük a levelezés, amikor a két Kriza-fiú, Kálmán és Gyula egy évre Besztercére mentek német szóra. Sebes Pállal, egykori torockói tanárával is inkább mindennapos kolozsvári/erdélyi eseményeket érintettek leveleikben. Négyük közül Péterfi Sándorhoz állt Kriza a legkö-

zelebb, de az ő levelezésükben is a legmeghatározóbb téma a Kolozsváron tanuló Péterfi-fiúk, illetve a Krizáéknál nevelkedő Péterfi Zsuzsika egészségi állapota és tanulmányi előmenetele volt. Mindemellett Péterfi aktívan részt vett a *Vadrózsák* gyűjtőmunkájában is, ezt mutatja, hogy a levelezésben vissza-visszatérő téma a népköltészet gyűjtése, azonban ez sosem lesz sem egyedüli témájává a leveleknek, sem a levélírás kiváltó okává.

Kriza személyéről, az őt foglalkoztató kérdésekről a legtöbbet feltehetően Kiss Mihállyal és Jakab Elekkel folytatott levelezéséből tudhatnánk meg – ezeket azonban nem ismerjük. Kiss Mihályhoz írt levelei közül fennmaradt néhány, azonban szinte valamennyiben a püspök Kriza János ír az esperes Kiss Mihálynak. Kiss Mihály levelei közül is csupán három olyan ismert, amelyben a benső barát szólal meg (erre utal egyértelműen a „Kedves Vérem!”, „Vérecském” megszólítás is, ahogy Kiss Mihály Kriza Jánost nevezi leveleiben). Levelezésük valószínűleg időtartamában is a leghosszabb volt valamennyi között. Erre mutat többek között Gyöngyösi István írása is, ahol a következőképpen fogalmaz Kiss Mihály és Kriza levelezésével kapcsolatban: „Azok a dús tartalmú levelezések, melyeket egyházi és polgári politikában, nyelv és bölcsészeti, ugy humoros közlekedésben eszmecserékben Kriza Jánossal halálukig gyakoroltak, melyekből bizony minden hétre jutna egy darab, méltók volnának megörökítésre” (Gyöngyösi I. 1889: 64). Ugyanitt Gyöngyösi István Kiss Mihály és Kriza János barátságának kezdeteivel kapcsolatban a levelezés (hiányának) fontosságát hangsúlyozza: „a helyzet és a hideg rendszer igényei, a gyöngéd érzelmekre se osztanak kegyeletes tekintetet. Kiss Mihály az algymnasiumi tanulmányait végezte, s a négy év alatt minden tantárgyából összehalmozott kitűnő osztályzattal (eminentia) ment kolozsvári főiskolánkba, Kriza pedig csaknem búskomorsággal viselte az elválás nehézségeit.⁶⁸ A levelezés is még ritkán volt élvezhető posta díjak miatt, s más kedvező alkalom, még gyéribben, s véletlen fordult elé.” (Gyöngyösi I. 1889: 63–64.) Jakab Elek azt írja Kiss Mihályról Sándor Jánosnak címzett levelében:⁶⁹ „Krizával különös lelki rokonságban élt évtizedeken át, mert rokonoknak tartották egymást” (Sándor J. 1891: 96). Sándor János 1891-ben Kiss Mihályról írt cikkében szintén a Krizával váltott levelek hiányát fájlalja: „Különösen a Kriza Jánossal folytatott levelezéseiből lehetne az ő jellemzését teljessé tenni, de fájdalom, ezekből szinte semmit sem kerithettem meg. Hivatalos, családi, irodalmi stb. levelezést folytattak; lelköket teljesen feltárták egymásnak.” (Sándor J. 1891: 98.)

Kiss Mihály mellett Jakab Elek volt az a személy, akivel a levelezés baráti közelségben zajlott. Erre utal Jakab Elek Kriza halála után Kovács Jánoshoz, illetve Kriza özvegyéhez írt leveleinek hangneme és a Kriza halála miatt érzett fájdalom kifejeződése.

⁶⁸ Kriza János 2 évvel volt fiatalabb Kiss Mihálynál, így amikor Kiss Mihály 1826-ban elhagyta a székelykeresztúri Unitárius Kollégiumot, hogy Kolozsvárra menjen tanulni, Kriza még 2 évet töltött Székelykeresztúron, mire maga is követhette barátját.

⁶⁹ 1890. december 12. (lelőhelye ismeretlen, részletet közöl belőle Sándor János, vö: Sándor J. 1891: 95–96.)

A korabeli folyóiratokat átlapozva számos olyan levélről szerezhetünk még tudomást, amelyeket akkor felhasználtak vagy említettek, mára azonban nem ismert a lelőhelyük.⁷⁰

A jelenleg ismert levélkorpusz alapján elmondható, hogy a mostani ismereteink szerinti 37, a gyűjtésben részt vevő személy közül hat kivételével mindenkiel bizonyosan levelezés útján (is) érintkezett Kriza. A hat személyből kettő (Kiss Mihályné és Dózsa Dánielné) gyűjtőfeleség volt, akik így feltehetően külön nem írtak Krizának. Egy személy (Benkő Károly) nem biztos, hogy valóban közreműködött a gyűjtésben, hárman (Nagy Lajos, Pap Mózes és Szabó Károly) pedig Kolozsváron élvén, szinte bármikor találkozhattak Krizával, feltehetően nem szorultak arra, hogy az általuk gyűjtött szövegeket postára bizzák, vagy az esetlegesen felmerülő problémáikat levélben beszéljék meg. A többi, távolabb élő 31 személy közül húsztól maradt fenn levél, vagy olyan gyűjtés, amelyhez legalább egy kísérsort írtak. Ez az arány azonban majdnem biztosan változna, ha a gyűjtött szövegek gyűjtők szerinti azonosítása megtörténne, mivel így esetleg azoktól a személyektől is előkerülnének Krizához küldött szövegek, akik gyűjtésüket nem szignózták (vagy éppen a szignózott oldal elveszett). Bár a legtöbb gyűjtőtől jelenleg csupán átlagosan egy-két levelet ismerünk, amelyet Krizának küldtek vagy tőle kaptak, de biztosan állítható, hogy valamennyiükkel aktív levelezést folytatott. Mindebből következik, de Kriza János kézírásából is egyértelműen látszik, hogy gyorsan, sietősen írta a leveleit, azok külalakjára nem különösebben fordított gondot, esetenként kihagyott betűket, elvétett ragokat, áthúzott szavakat, több alkalommal fordult elő, hogy már korábban írásra használt papírra kezdett levelet írni, és csupán amikor megfordította, vette észre, hogy nem tiszta lapra írt. Ekkor sem másolta át a már megírt levelet, hanem elnézést kérve úgy küldte el, ahogy volt. Összehasonlítva ezt például Tiboldi István unitárius iskolamester (levél)írási gyakorlatával, láthatóvá válik az is, hogy a különböző személyek eltérő jelentőséget tulajdonítottak az írásnak. Tiboldi a gyűjtők közül is kitűnik szép írásképével, azzal, ahogy különös gondot fordít arra, hogy szép, tiszta papírra, javítás nélkül, szépen formált betűket és szöveget írjon. Ez gyűjtéseire, saját költői munkáira és leveleire egyaránt jellemző volt. Számára az írás műveletének bizonyosan voltak olyan többletjelentései, amelyre Kriza rengeteg gondja és feladata között nem is gondolhatott. Természetesen Tiboldi képesen sem bizonyítható mindez egészen, de feltételezhető abból, ahogy a már leírt szövegeibe nem írt bele,⁷¹ illetve hogy idős korában legfőbb foglalatossága lett saját munkáinak má-

⁷⁰ Ez egy esetleges teljes Kriza levelezéskiadásnál lehet fontos, mivel ebbe a kötetbe esetleg fel lehet venni azokat a leveleket is, amelyeknek létezéséről tudunk, azonban a levél maga nem ismert. Ehhez hasonlóan jár el az a német kutatócsoport is, akik Jacob és Wilhelm Grimm levelezését rendezik sajtó alá. Többek között Jakab Elek 1878-as megemlékező írásában viszonylag sok olyan levélből idéz, amelyek ma nem találhatók meg egyik levéltárban sem. (Pl. Kriza János Farkas Györgyhöz 1870. március 29., 1874. október 7.; Füzi Borbárához 1854. augusztus 19., augusztus 21., 1855. július 4., július 9.; Jakab Elekhez 1875. január 13.; Kiss Mihályhoz 1871. február 24., 1872. július 27.; Nagyajtai Kovács Istvánhoz 1854. május 12., szeptember 20., 1855. június 6., 1856. április 18., 1859. április 19., június 10., június 29., július 10., július 27., 1874. július 21.; Péterfi Sándorhoz 1874. november 3.)

⁷¹ „Mélából is ejtethem itt ott több hibát is, mint a tisztálás utáni át-olvasásból hiszem, látom, hogy több szót másképp kell vala írnom s használnom, de már úgy van, a hogy van, hogy ujabban tisztaljam, ezúttal nem tehetem.” (vö: 25. levél)

solása.⁷² Arról, hogy Tiboldi Istvánnak is volt egy másik kézírása, hogy valóban figyelmet fordított arra, hogy a keze alól kikerülő szövegek szépek legyenek, bizonyítják a kolozsvári unitárius levéltárban található piszkozati meselejegyzései, amelyeket egyértelműen nem Kriza vagy más szeme elé szánt,⁷³ és amelyben csak helyenként lehet felismerni a szép kézírású Tiboldit.

A most közölt korpuszban (illetve általában a 19. századi levelezésekben is) a levélírási gyakorlat mellett a későbbiekben a levélírás körülményeit is érdemes volna vizsgálni. Olyan kérdésekre lehetne választ keresni, mint hogy ki, mikor, hogyan írt; hol írt; volt-e helye a napjában és a lakóterében az írásnak; mennyire volt szertartásos az írás; mire írt; a leveleket megőrzésre érdemesnek tartotta-e; azokat újraolvasta-e? Több gyűjtő leveleiben történnek utalások a (levél)írás körülményeire is – ezek gyakran összefüggenek a 19. század közepi unitárius lelkészek, tanítók lakásviszonyával, jövedelmével. Tiboldi István Kriza Jánoshoz küldött levelében a következőképpen írta le helyzetét: „A tanítási idő alatt semmit sem tehetek egyebet: Azon egy szobában lakva a tanulókkal, nappal a velők való foglalkozás, éstve pedig szemeim gyengülése miatt sem nem olvasok, sem nem írok, így tavaszi s nyári időn ha tehetek valamit, igen kicsin részben” (25. levél). Péterfi Sándor Jakab Elekhez küldött levelében hasonló nehézségekről számolt be: „Am de nehez nekem legszivesebb akaratomat-is érvényesítenem; mert halommal áll utamban a figyelmemet egészen igénybe vevő sok írás s időm még mind nincs az írásra elég a napok mostohasága miatt, melyek kényszerítnek zajos családommal egyetlen szobába szorulni, mely nappal alig enged egy pár orai csendet; éjjel pedig már lámpa mellett se igen írhatok... aztán lelkemis nap estig a zaj és gond közt anyira elfárad, hogy az éji nyugalmat nem áldozhatomfel életem kockáztatása nélkül. Meg emészt a mindennapi élet gondjainak féregserge. Lankadok” (110. levél). A későbbiekben mindenképp érdemes volna a teljes levelezést abból a szempontból elemezni, hogy abban a (levél)írás hogyan jelenik meg, milyen szerepet tölt be az egyének életében, és ezen belül a népköltészettről való beszéd hogyan épül be mindennapi kommunikációjukba.⁷⁴

A már korábban felvetett kérdéseket továbbgondolva pedig olyasféle kérdéseken is gondolkodhatunk, hogy a levélváltáson kívül hol volt még a gyűjtésről való beszédre alkalmuk a gyűjtőknek; honnan értesültek a gyűjtők egymásról; illetve honnan értesültek a megjelent kötetekről; min múlt ekkor egy kötet sikere; általában a 19. századi folklór-

⁷² „Mikor pedig a gyengeség szobájába szorította, folytatta, mi azelőtt is egyedüli foglalkozása volt: művei rendezését, tisztázását, s ezzel soha sem akart készen lenni, hogy halálát annál tovább halaszthassa.” (Ürmösi K. 1881: 235.)

⁷³ Nem ismert, hogy Tiboldi István piszkozati meselejegyzései hogyan kerülhettek a MUEKvGyLt-ba, mivel a levéltárban nem volt növedéki napló és a kézírati lapokon semmi jele annak, hogy kitől kerülhettek oda. Egyedül Tiboldi levélírói habitusából és az íráshoz való általános hozzáállásából következtethetünk arra, hogy bizonyos kézíratai tudtán kívül és akarata ellenére kerülhettek az unitárius kollégium levéltárába.

⁷⁴ Ehhez azonban fontos lenne ismerni általában a 19. századi unitárius tanítók, lelkészek helyzetét, hogy a Kriza-gyűjtőkkel kapcsolatos információkat ebben az általános keretben lehessen értelmezni. Ezeknek alaposabb kutatásához azonban hiányzik egy ilyen jellegű unitárius egyháztörténet, illetve a 19. századi unitárius tanítók és lelkészek helyzetét elemző, vagy legalább leíró (eset)tanulmányok.

gyűjtemények kapcsán mitől függött egy kötet ismertsége; a recepcióját mennyiben határozta meg a személyes ismerettség és a centrumban/periférián való alkotáson kívül más is? Általában a 19. századi gyűjteményekről fontos volna pontosan tudni, hogy az egyes megjelent munkákat hol, kik méltatták, hol, kik, hogyan nyilatkoztak róluk és az illetők álltak-e, és ha igen, milyen kapcsolatban a gyűjtővel. Ugyanígy a 19. századi gyűjteménytörténethez fontos adalék lehetne annak számbavétele, hogy a különböző 19. századi népköltési gyűjtemények hány példányban jelentek meg, mennyi pénzért árulták, mennyi kelt el belőlük, kik vásárolták, hogyan juthattak hozzá – és mindezek az adatok milyenek számítottak a korban. A *Vadrózsák* esetében mindössze annyit tudunk, hogy Kriza János 2 Ft 50 kr-ért árulta könyvét, amelyet maga kevesellt, de ahogy írta, ennél magasabbra nem tehetette az árat. Ennek értékéről az tudható még a levelek segítségével, hogy Kriza (a saját vagy Mikó Imre gróf pénzéből) csaknem ugyanennyi pénzt, 2 Ft-ot ajánlott fel egy-egy (nagyjából egy ívnyi) mese elmondásáért a mesemondóknak. A kötetből 250 példányt adott el Stein János könyvárus (Kriza ezt is kevesellte és elhatározta, hogy a második kötetet máshol fogja kiadni), 80 példányt maga Kriza, 60 példányt vásárolt meg az Akadémia, és számos példányt adott oda a „sáska módjára” jelentkező előfizetőknek, illetve mindazon gyűjtőinek, akik segítették a munkáját a kötet megjelenése előtt vagy utána (vö: 43., 71., 73. levél, illetve MTAKK RAL 1028/1866). Ismert Kriza Jánosnak az alacsony érdeklődés miatti csalódottsága is: „a nagyközönség inkább regényt olvas és vásárol – csupán a litteratus emberek veszik inkább az ilyeszerű dolgokat, de a jelen pénzsűk korban azok közül is nagyon kevés” (vö: 63. levél). Nem tudjuk azonban, hogy mennyire volt ez jellemző a korban,⁷⁵ hiszen azt gondolhatnánk, hogy a kötet korabeli recepciójában nagy szerepe volt Kriza Jánosnak Gyulai Pállal és Jakab Elekkel való közeli kapcsolatának, így feltételezhetően jóval több emberhez elért a gyűjtemény egyértelműen pozitív híre, mint sok más 19. századi gyűjteményé. Erre azonban csupán akkor tudnánk érdemi választ adni, ha ismernénk a többi 19. századi folklórgyűjtemény recepcióját is.⁷⁶ Annak megválaszolására, hogy a többi korabeli gyűjteményt mennyire ismerték a korban, csupán egyetlen példát emelnék ki a *Vadrózsák*-korpusból. Gaál György gyűjteményének ismerete a gyűjtőhálózat tagjai közül Krizán kívül két személy esetében dokumentálható. Gálffy Sándor 1865-ben írt levelében említette Krizának, hogy bár szívesen gyűjtene meséket, addig nem mer belekezdeni, „míg a Gál, Merényi, s masok Népmesés gyűjteményeiket” nem sikerül megszereznie (vö: 61. levél). Tiboldi István már az 1858-as levelében arról számolt be Jakab Eleknek, hogy az elmúlt év végén olvasott „egy füzet afféle népregét e cím alatt: Gál György Magyar népmeséi gyűjteménye, kiadják Kazinczy Gábor és Toldi Ferenc” (12. levél), s abban az általa korábban küldött mese egy variánsát

⁷⁵ Csupán gyanítani lehet abból, hogy Erdélyi János is csak egy magát megnevezni nem kívánó személy pártolásának köszönhető, hogy a *Népdalok és mondák* megjelenhetett. Ugyancsak a pártolás, érdeklődés hiányáról panaszkodik Ipolyi Arnold Gaál György mesegyűjteményének kiadása kapcsán is (vö: Ipolyi A. 1858).

⁷⁶ A 19. századi népköltészeti gyűjteményekről a legteljesebb összefoglalást lásd Domokos M. 2009.

fedezte fel. 1862-ben, Krizának küldött levelében újra visszatér Gaál meséihez: „Egykór olvasám a Kazinczy Gábór és Toldi Ferencz által Pesten kiadott ilyes népmesék egy füzetét elhittem vala, hogy nekem sem kell népiesebben írnom mint azon kiadott népmesék valának” (25. levél). Ez utóbbi levél ismeretében Kovács Ágnes tanulmányában Tiboldiról szólva mint negatívumot sorolja fel e gyűjtemény ismeretét és példaként való említését is: „Marosi Gergely ellentéte Tiboldi István kiskedei (Udvarhely m.) tanító, »az öreg székely bárdus«. Tiboldi Gaál Györgynek magyarról németre, majd németről ismét magyarra fordított meséit tekinti példaképeinek, s nem képes megérteni, hogy Kriza miért nem tartja szövegeit megfelelőknek [...]” (vö: Kovács Á. 1956: 452).⁷⁷ Ha ezt a kérdést nem onnan nézzük, hogy Kriza gyűjtési elveihez képest hol helyezkezdhettek el Gaál elvei, akkor azt gondolom, valami egészen mást láthatunk. Tiboldi István 1857-ben egy 65 éves tanító volt, aki Székelyszentmihályon, egy eldugott kicsi faluban élt és három falunyi gyermeket tanított a nyár kivételével minden nap, közel 40 esztendeje. Csupán szabadidejében foglalkozhatott elsősorban mondák, adomák, közmondások gyűjtésével. 1855–1856 körül kezdhett népmesék gyűjtésébe is volt tanítványa, Jakab Elek felhívására, s rá egy-két évre, 1857-ben olvasta Gaál György magyarul megjelent mese-gyűjteményét – vagyis a legfrissebb irodalmat (mivel a gyűjtemény három kötete magyarul 1857 és 1860 között jelent meg). Mindezt a kiadás helyétől több mint 600 kilométerre. Úgy vélem, a 20–21. századból nézve mondhatjuk, hogy nem volt a legjobb választás Gaál meséinek a tanulmányozása, helyesebb lett volna, ha Kriza leveleire figyel jobban. Mondhatnánk, de meglehetősen felesleges ilyet állítanunk. Egyrészt nem ismerjük Kriza hozzá írt leveleit. Nem ismerjük pontosan azt sem, hogy Tiboldi mit gondolt Gaál meséiről, vagy, hogy utóbb mit Krizáiról. És 1857-ben nemigen talált volna más kötetet, amit Gaál helyett a tájékozódáshoz a kezébe vegyen. Amit tudunk, hogy ő az egyetlen a gyűjtők közül, aki bizonyíthatóan a megjelenése évében kézbe vette a gyűjteményt és reflektált rá. Honnan szerezte meg, honnan tudhatott arról, hogy érdemes azt olvasnia, beszélt-e utóbb bárkivel róla, nem tudjuk. Azonban az bizonyos, hogy maga Kriza is, előkerült jegyzetei tanúsága szerint elgondolkodott Gaál gyűjtésben-átdolgozásban betöltött szerepén: „Illetlenül hagyni-e a népmesét mint a hogy a nép szokta beszélni, vagy kiegészítés elhagyás által oly kerek egésznek állítani össze, mely a művészi eszme követelményeinek is megfelelőjen? – Gyűjtő és kritikus volt-e Gál vagy művészi feldolgozó s így költő?” (VII. dokumentum)

Úgy vélem, számos ilyen és hasonló kérdés megfogalmazását implikálja ez a dokumentumgyűjtemény, amelyekre azonban jelen források segítségével legfeljebb hasonló töredékválaszok adhatók. Mégis remélem – Kriza János egyik leveléből idézve, hogy – „tán nem tettem éppen haszontalan dolgot e vállalatommal. Erősebbek tegyenek többet.” (43. levél)

⁷⁷ Kovács Ágnes Tiboldi-képéről és ennek forráskritikájáról lásd Szakál A. 2010.